

Арзыбаев Тыныстан Кадырович
ЭТНОГРАФИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИЛИМ КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫ
Арзыбаев Тыныстан Кадырович
СТАНОВЛЕНИЕ ЭТНОГРАФИИ И ЭТНОЛОГИИ КАК НАУКИ
Arzybaev Tynystan Kadyrovich
THE DEVELOPMENT OF ETHNOGRAPHY AND ETHNOLOGY AS A SCIENCE

УДК. 930 (257 Ку) :392

Анотация. Илимий билимдердин ар кандай тармагынын тарыхы анын пайда болушу ар дайым адамдардын практикалык керектөөлөрү менен аныкталып келгендигин аздыр-көптүр ынандыргандык менен күбөлөндүрөт. Этнологиянын өз алдынча илим катары пайда болушу да четте калган эмес. Ар кайсы өлкөлөрдүн этнологдору тарабынан жасалган көптөгөн тарыхый изилдөөлөр бизди адамзат тарыхында (алгачкы мамлекеттен бүгүнкү күнгө чейин) адамдар өздөрүнүн жашоо-турмушу, каада-салттары жана үрп-адаттары жөнүндө гана эмес, ошондой эле маданияты жөнүндө да билимге муктаж болгон жана муктаж экендигине ынандырат. курчап турган элдер.

Ачык сөздөр. Этнография, этнология, доор, маданият, элдер, салттар, жортуулдар

Анотация. История любой области научного знания с большей или меньшей степенью убедительности свидетельствует, что ее возникновение всегда было обусловлено практическими потребностями людей. Не является исключением и становление этнологии как самостоятельной науки. Многочисленные исторические исследования ученых-этнологов из разных стран убеждают, что на протяжении всей человеческой истории (от первобытного состояния до наших дней) у людей существовала и существует потребность в знаниях не только о своей жизни, традициях и обычаях, но и о культуре окружающих народов.

Ключевые слова. Этнография, этнология, эпоха, культура, народы, традиции, наука.

Abstract. The history of any field of scientific knowledge, with a greater or lesser degree of persuasiveness, testifies that its emergence has always been conditioned by the practical needs of people. The formation of ethnology as an independent science is no exception. Numerous historical studies by ethnologists from different countries convince us that throughout human history (from the primitive state to the present day) people have had and still have a need for knowledge not only about their own lives, traditions and customs, but also about the culture of surrounding peoples.

Key words. Ethnography, ethnology, era, culture, peoples, traditions, science.

Этнография-тарых илиминин бир бөлүгү, элдерди, этносторду жана башка формацияларды, алардын келип чыгышын (этногенезин), составын, отурукташкандыгын, материалдык жана рухий маданиятын (сүрөттөө илими) изилдейт.

Этнология – түрдүү этностордун калыптануу жана өнүгүү процесстерин, алардын өзгөчөлүгүн, маданий өзүн-өзү уюштуруу формаларын, алардын жамааттык жүрүм-турумунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана социалдык чөйрөдөгү инсандардын ортосундагы мамилелерди изилдөөчү илим (теориялык илим).

Илимий билимдин ар кандай тармагынын тарыхы анын пайда болушу ар дайым адамдардын практикалык керектөөлөрү менен аныкталып келгендигин аздыр-көптүр ачык көрсөтүп турат. Бул жагынан этнологиянын өз алдынча илим катары пайда болушу да четте калбайт. Ар кайсы өлкөлөрдүн этнологдорунун көптөгөн тарыхый изилдөөлөрү бизди адамзаттын тарыхында (алгачкы мамлекеттен азыркыга чейин) адамдар өздөрүнүн жашоо-турмушу, каада-салттары жана үрп-адаттары жөнүндө гана эмес, ошондой эле элдин маданияты жөнүндө да билимге муктаж болгон жана керек экендигине ынандырат. курчап турган элдер. Мындай билимге ээ болуу бизди курчап турган дүйнөнү башкарууну жеңилдетип, андагы ишенимдүү жана ишенимдүү сезүүнү жеңилдетти. Бир нече кылымдар бою алыскы жана жакынкы элдер жөнүндө этнографиялык билимдер топтолгон. Мындай маалыматтарды биз байыркы элдердин мифтеринен, жомокторунан, уламыштарынан табабыз [3].

Байыркы доордо алыскы элдер жана жерлер жөнүндө бир топ маалыматтар топтолгон, алар так жана кылдат болгон. Ошондуктан, Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде көптөгөн билимдерди жана материалдарды системага киргизүүгө биринчи аракеттер жасалган. Алар алгачкы этнографиялык сүрөттөөлөрдүн жаралышына негиз болгон. Алардын мүнөздүү өзгөчөлүгү этноцентризм болгон, б.а. элдердин маданий өнүгүү деңгээлине жараша цивилизациялуу жана жапайы болуп бөлүнүшү, эталону бул алгачкы окуулардын өз маданияты болгон. Алгачкы орто кылымдарда демографиялык, экологиялык жана социалдык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында Батыш Европада (Византиянын, Кытайдын жана Араб Чыгышынын топтоо борборлору) этнографиялык билимдерге кызыгуу төмөндөгөн.

Батыш Европанын башка элдери жана өлкөлөрү жөнүндө билимге болгон кызыгуунун кайра жаралышы католик чиркөөсүнүн кызыкчылыктары жана европалык мамлекеттердин колониялык саясаты менен шартталган. Крест жортуулдары, миссионерлердин жана соодагерлердин саякаттары, географиялык улуу ачылыштар Батыш европалыктарга Африканын, Американын, Түштүк-Чыгыш Азиянын, кийинчерээк Океания менен Австралиянын элдери жөнүндө кеңири маалыматтарды чогултууга мүмкүндүк берген [1].

Эл агартуу доорунан (XVIII-кылым) этнологиянын жакынкы тарыхы элдер жөнүндөгү атайын илим катары башталат. Бул мезгилде географиялык детерминизм үстөмдүк кылган теория болгон, ага ылайык адамдар, элдер жана маданияттар табигый чөйрөнүн продуктусу катары каралып келген. «Асыл жапайы» деген түшүнүк да кеңири тараган.

Элдердин өз алдынча илиминин пайда болушу XIX кылымдын орто ченине туура келип, элдердин маданий өнүгүүсүндөгү айырмачылыктарды теориялык жактан түшүндүрүүнүн, этникалык психологиянын калыптануу механизмдерин жана өзгөчөлүктөрүн түшүнүүнүн, этностук психологиянын өзгөчөлүгүн ачып берүүнүн чукул зарылчылыгы менен байланышкан. элдердин ортосундагы расалык айырмачылыктардын себептерин, этникалык өзгөчөлүктөр менен коомдук түзүлүштүн ортосундагы өз ара байланышты орнотуу, маданияттын гүлдөшүнүн жана төмөндөшүнүн себептерин жана белгилүү бир элдин тарыхый ролун аныктоо. Бул проблемаларга жооп иретинде теориялар жана концепциялар пайда боло баштаган, илимий багыттар, мектептер калыптанып, алар бара-бара этнология деп аталган элдердин бирдиктүү илимине айланган. Бул концепцияны элдердин жана маданияттардын жаңыдан пайда болгон илиминин аталышы катары колдонууну француз окумуштуусу Жан-Жак Ампер 1830-жылы антропологиялык (гуманитардык) илимдердин жалпы классификациясын иштеп чыгып, анын ичинен этнологияны бөлүп көрсөткөн [4].

Этнологиянын өз алдынча илим катары түптөлүшүнүн расмий фактысы 1839-жылы Париж этнология коомунун негизделиши болгон. Бирок бул окуя дароо эле бул илимдин предмети, максаттары жана орду тууралуу түрдүү багыттардын жана мектептердин кызуу илимий-теориялык талкуусунун башталышы менен белгиленди. Белгилүү бир деңгээлде бул талаш-тартыштар бүгүн да токтой элек.

XIX-кылымдын ортосу Батыш Европанын алдыңкы өлкөлөрүндө этнологиянын тез өнүгүшү үчүн абдан ыңгайлуу мезгил болуп чыкты. Бул процесс европалыктардын глобалдык аймактык экспансиясы менен стимул болгон, анын жүрүшүндө алар өздөрүнөн таптакыр башка элдерге жана маданияттарга туш болушкан. Өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдүн колониялык саясаты басып алынган элдер жөнүндө кеңири билимди талап кылган. Алгач этнология «артта калгандар» жөнүндөгү илим катары өнүккөн, б.а. өзүнүн мамлекеттуулугун түзө элек элдер [2].

Германия: Болжол менен XIX-кылымдын ортосунан баштап «Volkenkunde» жана «этнология» түшүнүктөрү эквиваленттүү катары карала баштаган. Экөө тең адам маданиятынын көз карандысыз жана салыштырмалуу илимин белгилешкен. Улуу Британия: Элдер жөнүндөгү илим антропологиянын ажырагыс бөлүгү катары өнүккөн.

Азыркы этнология илими өткөн мезгилге салыштырмалуу бир топ байыды. Анын профессионалдык кызыгуусу азыр «артта калган» этникалык топторду гана эмес, ошондой эле азыркы индустриалдык коомдордун элдерин да камтыйт. Этнологиянын башка илимдер менен кесилишинде көптөгөн тектеш дисциплиналар пайда болгон: «Этносоциология», «Этнопсихология», «Этнолингвистика», «Этнодемография» ж.б. Этнологияда адам жана анын

маданияты жөнүндөгү ар түрдүү билимдерди синтездеп, жаңы коомдук илимдин өзгөчөлүктөрү барган сайын ачык-айкын пайда болууда.

Этнология реалдуу коомдук процесстер менен байланышын сактап калат, бул бул илимдин жогорку даражадагы маанисинин түздөн-түз далили. 20-кылымдын негизги тарыхый окуяларын үстүртөн талдоо да маданий-тарыхый процессте этникалык фактордун ролу өсүп жатат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Саясаттагы улуттук кыймылдардын негизин этникалык процесстер түзөт.

Этникалык топтун өсүшү этнологиядан анын себептери жөнүндөгү суроого жооп берүүнү жана этникалык процесстердин теориялык моделин түзүүнү талап кылат. Ошол эле учурда этнологиялык изилдөөлөрдүн актуалдуулугун окумуштуулардын академиялык кызыкчылыктары эмес, реалдуу саясаттын талаптары аныктайт. Бүгүнкү күндө супердержавалардын ортосундагы глобалдык тирештин ордуна көптөгөн аймактык, улуттук жана этникалык чыр-чатактар келип чыкты, алардын ар бири потенциалдуу жаңы чоң согуштун булагы болуп калышы мүмкүн [3]. Ал эми өткөн кылымда «цивилизацияланбаган» элдердин каада-салты жана үрп-адаттары жөнүндө этнографиялык материалдарды чогултуу биринчи кезекте колониялык башкаруу системасын өркүндөтүүгө салым кошкон болсо, анда азыркы тарыхый кырдаал этнологиядан салттуу гана эмес, жаңыланган коомдорду да изилдөөнү талап кылууда, алар көп улуттуу жана этникалык көйгөйлөрдү чечүү адамзаттын аман калышынын ачкычы болуп саналат.

XX кылымдын ичинде этнологиянын алкагында эмпирикалык жана теориялык материалдардын байлыгы топтолгон. Ал гана эмес, көптөгөн жана ар түрдүү тарыхый маалыматтарды илимий жактан кайра карап чыгуунун жана кайра баалоонун аркасында. Жаңы системалаштырылган маалыматтардын негизги булактары көп сандаган талаа изилдөөлөрүнүн натыйжалары болгон жана эгер кылымдын биринчи жарымында изилдөө негизинен академиялык мүнөзгө ээ болсо жана өткөн доорго чегинген «примитивдүү» маданияттар жөнүндөгү маалыматтарды сактап калуу каалоосу менен аныкталса, андан кийин кылымдын экинчи жарымынан тартып кырдаал түп-тамырынан бери өзгөрдү. Этнологиялык билимдин прагматикалык баалуулугу айкын болду [4]. Бүгүнкү күндө коомдук турмуштун түрдүү чөйрөлөрүндөгү маселелер боюнча этнологдордун сунуштары жана билимдери саясий, экономикалык жана социалдык маселелерди чечүү үчүн зарыл болуп баратат. Алар ошондой эле массалык коммуникацияларда, эл аралык соодада, дипломатияда ж.б. натыйжалуу колдонулат. Демек, акыркы он жылдыктарда этнологиялык изилдөөлөр жакшы каржыланып, талаа, теориялык жана методологиялык изилдөөлөрдүн көбөйүшүнө алып келди.

Ар бир илимдин өзгөчөлүгү, белгилүү болгондой, өзүнүн изилдөө предмети жана бул предметти изилдөө методдору менен аныкталат. Этнология илим катары калыптангандан бүгүнкү күнгө чейин анын изилдөөлөрүнүн кайчылаш темасы этникалык маданияттын жана улуттар аралык мамилелердин генезиси болуп саналат.

Демек, этнология адегенде салттуу жана «алгачкы» коомдорду жана алардын маданиятын изилдөө менен алектенген илим болгон. Этнологиянын предметин аныктоодо мындай методологиялык мамиле XIX-кылымдын аягында модернизация процесстеринин натыйжасында дээрлик бардык европалык элдер бардык башка элдерден кыйла жогору турган сапаттык жаңы типтеги цивилизацияны түзө алганы менен шартталган. планетанын башка континенттеринин элдери тарабынан түзүлгөн. Технологиянын тез өнүгүшүнүн жана адамзат прогрессинин чексиздигине ишенимдин натыйжасында европалыктар маданий жактан артта калган элдердин тарыхый орду цивилизациялуу европалык элдер менен катар болбостон, алардан бир топ артта калууга тийиш деп эсептей башташты. Элдердин жана алардын маданиятынын ортосундагы бул айырмачылыкты кармоо үчүн артта калган элдерди европалыктар (Л. Генри Морган, Э. Тайлор Т. Вейц жана А. Бастиан) «примитивдүү» деп атай башташкан.

Буга байланыштуу окумуштуулар «примитивдүү элдер» деген терминдин ордуна, алардын пикири боюнча, этнологиянын жаңы предметтик чөйрөсүнө көбүрөөк шайкеш келген башка терминдерди жана түшүнүктөрдү сунушташкан. «Архаикалык маданияттар»,

«индустрияга чейинки коомдор», «салттуу коомдор», «сабатсыз маданияттар», «уруу союзу» деген түшүнүктөр сунушталган. XX-кылымдагы тарыхый окуялар жана процесстер илимпоздорду ар бир эл өз алдынча жашоого, оригиналдуу маданиятка, элдердин коомчулугунда бирдей болууга укуктуу деген ишенимге алып келди. Этнологдордун арасында “артта калган” жана “өнүккөн” элдер жок – бардык элдер бирдей укукка ээ деген ишеним басымдуулук кылат. Элдердин маданиятын функционалдык жактан гана, алардын жамаатына карата баалоого болот, б.а. тигил же бул элдин турмушун канчалык эффективдуу камсыз кылуунун позициясынан [1].

Жыйынтыгында бүгүнкү күндө этнология илими бир нече бөлүктөн турган билимдердин кыйла татаал жана тармакталган системасы болуп саналат. Төмөнкүлөр кирет: - этникалык антропология, этникалык социология, - этникалык психология, - экономикалык этнология, - этнодемография, - этникалык география, - этнопедагогика.

Этнология предмети тынымсыз кеңейип, бул илимге так аныктама берүүгө мүмкүн эмес. Этнологиянын изилдөө предметинин ар кандай аныктамалары бир жагынан суроолордун ар кандай формулировкаларынын туюнтмасы болуп саналат, ал эми жарым-жартылай бир катар теориялардын жана концепциялардын болушу менен түшүндүрүлөт. Илим предметине берилген бардык ушул аныктамалар, проблемаларды коюунун ар кандай жолдору, алардын түшүндүрмөсү жана сүрөттөлүшү илим катары этнологияны түзөт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Брамлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.
2. Емельянов Ю.Н. Основы культурной антропологии. СПб., 1994.
3. Иванов В.В. Культурная антропология и история культуры. М., 1989.
4. Лурье С.В. Историческая этнология. М., 1997.
5. Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию. М., 1994.
6. Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии. М., 1998.